

IRSTI 16.01.09
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-299-307>

Kazak türkçesi güney bölgesi ağızlarında ünlülerin durumu

K.B. Semiz^{id}, Zh.B. İbragimov^{id}

Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan

(E-mail: kenan.semiz@ayu.edu.kz, zhumaqali.ibragimov@ayu.edu.kz)

Özet. Bir dilin tarihi dönemlerini, değişik dil bilgisi şekillerini ve söz varlığını izleyebileceğimiz en önemli yollardan biri de ağızlardan geçmektedir. Bu sayede dillerin tarihi gelişim süreçlerini tespit etmek daha bir mümkün hale gelmektedir. Ağızlarla ilgili yapılan çalışma ve ortaya konulan materyaller ağız atlaslarının oluşturulmasında önemli bir yere sahiptir. Dillerden elde edilen malzemeleri çıkararak atlaslarının çıkarılması, birbirine uzak coğrafyalarda hayatını sürdüren lehçelerin birbiriyle mukayeseli çalışmalar yapılmasına da olanak sağlar. Bu bağlamda Türk dilinin muhtelif coğrafyalarında yapılan ağız araştırmaları daha da önem arz etmektedir. Türk dili ve lehçelerinin henüz aydınlatılmamış bazı meselelerine çözüm olabileceği düşüncesiyle çalışmamızda Kazakistan'ın güney bölgesindeki Türkistan ve Kızılorda vilayetleri arasında yaşayan Kazak Türklerinin ağız özelliklerini temel almış bulunmaktayız. Söz konusu ağız ünlüleri durumu bakımından incelenecek ve standart Kazak Türkçesinden farklılıkları ortaya konulacaktır.

Sovyetler Birliği'nin siyasi baskılarına uzun yıllar maruz kalan Kazak Türkçesinin ağızlarına ait diyalektoloji çalışmaları yeteri kadar gelişme gösterememiştir. Toplumdaki siyasi baskı Türkolojinin çalışma imkanlarını da kısıtlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etmesiyle beraber Kazak Türkçesinin diyalektoloji araştırma ve incelemelerinde bir ivmelenme söz konusudur. Son otuz yıldır Kazak Türkçesinin diyalektleri üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Bu noktadan hareketle dilin kendine özgü özelliklerinin kayıt altına alınması, dildeki değişimin takip edilmesi ve söz varlığının tespiti bu açıdan çok önemlidir.

Anahtar kelimeler: ağız, güney bölge, fonetik, ünlülerin durumu.

Giriş

Ağızlar, dildeki tabii seyri açısından değerlendirildiğinde, dilin kendine özgü olan nevi şahsına münhasır belirgin özelliklerinin tespit edilmesi, dildeki gelişmenin ve değişimin takip edilmesi ve dilin söz varlığının ortaya konulması açısından son derece kıymetlidir.

Yazı dilinde unutulup gitmiş birçok sese, eke ve kelimeye ait veriler ağızlarda yaşamaya devam etmektedir. Bu yüzden, dilin tarihi seyir içerisinde geçirdiği değişme ve gelişme süreçlerini tespit etmede ağızlar çok önemli bir rol oynar. Ağızlarla ilgili derlenen metinlerde ve bunlarla ilgili yapılan çalışmalarda ölçünlü dilin çeşitli düzeydeki sorunlarının çözümüne ilişkin ciddi veriler yer almaktadır [1].

Kazak Türkçesinin ağız çalışmaları, Kazak dil biliminin diğer alanlarına göre daha geç araştırılmaya başlanan bir bilim alanıdır. 1937’de Kazak Türkçesinin ağız özelliklerinin incelenmesi amacıyla İ. Kenesbayev’in başkanlığında Ağız Araştırmaları Komisyonu kurulmuştur. Kazak ağız özelliklerinin derlenmesi için Kazakistan’ın çeşitli vilayetlerine Kazak diyalekt uzmanları gönderilmiş ve derlenen dil malzemeleri üzerinde ses bilgisi, şekil bilgisi, kelime hazinesi açısından birtakım incelemeler yapılmıştır. Daha sonra 1945 yılında Kazak Bilimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Bölümünün yanı sıra Kazak dilinin tarihini ve diyalektolojisini araştıran bir bölüm açılmıştır. Bugüne kadar 80 yıllık bir geçmişi olan Kazak Türkçesi ağızları üzerinde monografi, makale, ders kitapları, tez, diyalektoloji sözlükleri ve bazı sınıflandırmalar gibi birçok çalışma yapılmıştır.

Bu makalede yalnızca ünlülerin durumu üzerinde durulmuştur. Söz konusu çalışmadaki amacımız Kazak Türkçesinin ağız araştırmalarındaki eksikliklerini tespit etmek ve incelediğimiz bölge ağızlarının Türk dili ve lehçelerinin ağızları içindeki konumunu belirlemektir.

Sonuçlar ve tartışma

Ünlüler. Ünlü Türleri Kazak Türkçesinde kullanılan ünlü sayısı 9 adetten oluşmaktadır. Bunlar: *a, ä, e, ı, i, o, ö, u, ü* [2]. Kazak Türkçesinde ünlüler çıkış yerlerine, dudakların aldığı duruma ve çene açısına göre üç gruba ayrılır. Ünlülerin tablosu aşağıdaki gibidir:

Tablo 1. Kazak Türkçesinin Ünlü Tablosu

	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Kalın	a	ı	o	u
İnce	e, ä	ï	ö	ü

Alafon ünlüler. Kazak Türkçesinin temel ünlülerinin yanı sıra Türkistan ve Kızılorda arasındaki köy ağızlarında çeşitli nedenlerle meydana gelen alafon ünlüler bulunmaktadır.

/á/ ünlüsü: Yarı geniş, yarı dar, düz kalın /a/ ile /ı/ arası bir ünlüdür. Geniş ünlülerin yarı daralması bazı /y/, /d/, /z/, /l/, /r/, /n/ ünsüzlerinin tesiriyle oluşmaktadır. *aráda* < *arada* “arada, arasında”; *ánōw* < *anaw* “şu, o”; *amáy* < *almay* “almadan”; *qılawızáta* < *qılawızata* “qılawızata”; *ádam* < *adam* “insan”; *aynalásında* < *aynalasında* “etrafında” [6].

/ê/ ünlüsü: Yarı yuvarlak, yarı düz, geniş, ince /e/ ile /ö/ arasında bir ünlüdür. Düz ünlü e'nin yarı yuvarlaklaşması yuvarlak /o/, /ö/, /ü/ ünlülerinin veya dudak /b/, /w/ ünsüzlerinin tesiriyle yarı yuvarlaklaşma oluşmaktadır. *köwêygeni* < *köbeygeni* “çoğaldığı”; *yekêwmüz* < *yekewmiz* “ikimiz”; *şöbêre* < *şöbere* “torunun çocuğu”; *wölügbên* < *ölikpen* “ölüyle”; *tömên* < *tömen* “aşağı”; *tölêw* < *tölew* “ödemek”; *dünyê* < *dünye* “dunya” [6].

/i/ ünlüsü: Düz, dar, kalın, düşmekte olan /i/ ünlüsüdür. Bu olay vurgusuzluk nedeniyle kelime ortası ve kelime sonunda görülmektedir. Araştırma bölgesi ağızlarında bol örneklerle rastlamaktayız. *arasína* < *arasına* “arasına”; *qadínas* < *qatınas* “irtibat, ilişki”; *joldarína* < *joldarına* “yollarına”; *atínan* < *atınan* “atından”; *asína* < *qasına* “yanına”; *sonímen* < *sonimen* “kısaca”; *nandí* < *nandı* “ekmeği” [6].

/j/ ünlüsü: Düz, dar, ince, düşmekte olan /j/ ünlüsüdür. Bu olay vurgusuzluk nedeniyle kelime ortası ve kelime sonunda görülmektedir. Araştırma bölge ağızlarında bolca örnek bulunmaktadır. *keljnimiz* < *kelnimiz* “gelnimiz”; *üstjine* < *üstine* “üstüne”; *yéndj* < *yendi* “şimdi”; *gisjiler* < *kisiler* “kişiler”; *bārj* < *bəri* “hepsi”; *töljine* < *töline* “hayvan yavrusuna”; *diydj* < *deydi* “diyor” [6].

/ú/ ünlüsü: Yarı yuvarlak, yarı düz, dar, kalın /ı/ ile /u/ arasında bir ünlüdür. Yarı yuvarlaklaşmanın sebebi yuvarlak ünlüler veya dudak ünsüzlerinin tesiriyle oluşmaktadır. *turúb* < *turıp* “yaşayıp”; *nurún* < *nurın* “nurun”; *qudúq* < *qudıq* “kuyu”; *bunúñ* < *bunıñ* “bunun”; *urúlar* < *urılar* “hırsızlar”; *burúb* < *burıp* “çevirip”; *ulúm* < *ulım* “oğlum” [6].

/ü/ ünlüsü: Yarı yuvarlak, yarı düz, dar, ince /i/ ile /ü/ arasında bir ünlüdür. Yarı yuvarlaklaşmanın sebebi yuvarlak ünlülerin tesiridir. *üstünön* < *üstinen* “üstünden”; *közüne* < *közine* “gözüne”; *üyüne* < *üyine* “evine”; *bölüned* < *bölinedi* “ayrılır”; *qusöyün* (< Ar. husein) “huseyin” [6].

/ú/ ünlüsü: Yuvarlak, dar, kalın, düşmekte olan /u/ ünlüsüdür. Daraltma özelliği olan /y/ ünsüzünün önünde bulunduğu kısılmaktadır. *úyalam* < *uyalamın* “utanırım” [6].

/ü/ ünlüsü: Yuvarlak, dar, ince, düşmekte olan /ü/ ünlüsüdür. Daraltma özelliği olan /y/ ünsüzünün önünde bulunduğu kısılmaktadır. *üylöndürüw* < *üylendiriw* “evlendirmek”; *üylörün* < *üyelerin* “evlerini”; *üyrötösün* < *üyretesiñ* “öğreteceksin” [6].

Uzun Ünlüler. Boğumlanma süresi normal bir ünlünün süresinden daha uzun olan yahut normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlü: /ā/ /ī/ /i/ /ō/ /ū/ /ö/ /ü/ [3]. Kazak Türkçesi ve ağızlarındaki birincil uzun ünlü kalıntılarına genel olarak bakıldığında, birincil uzun ünlülerin korunmadığı bilinmektedir. Derlediğimiz metinlerde ise genellikle Türkçenin normal ünlüleri vardır ve Ana Türkçedeki bazı birincil uzun ünlülerin izine rastlanmaktadır. Arapça ve Farsça gibi alıntı kelimelerin içerisinde kendi uzunluğunu koruyan kelimeler de vardır. Bazı Kazakça kelimeler çeşitli ses olayları sonucunda uzun ünlüleri meydana getirmiştir. Kaynak kişilerin konuşmalarında, vurgu ve tonlamadan meydana gelen uzunluklar da bulunmaktadır.

Birincil Uzun Ünlüler. Yakut Türkçesi tek heceli sözcüklerdeki birincil uzun ünlüleri oldukça düzenli şekilde korumuştur. Ana Türkçe /ā/, /ī/, /ū/ ve /ü/ ünlüleri değişmeden kaldıkları halde /ē/, /ō/, /ö/ ünlüleri /ie/, /uo/, /üö/ tarzında ikizleşmişlerdir [4]. Ana Türkçedeki birincil /ē/, /ō/, /ö/ uzun ünlülerin Yakut Türkçesinde ikiz ünlü olarak geliştiği gibi Kızılorda ve Türkistan ağzı konuşmasında aslı uzunluklar /ye/, /^wo/, /^wö/ şeklinde telaffuz edilmektedir. Birincil uzun ünlülerin izleri sadece kelime başında görülmektedir. Kızılorda-Türkistan arası ağzında asli uzun ünlülerin örnekleri şunlardır:

/e/ ünlüsüyle başlayan kelimelerde: *yèki* (<AT. *ēki) “iki”; *yèl* (<AT. *ēl); “halk, millet”; *yèrte* (<AT. *ēr) “erken”; *yègesi* (<AT. *ēdi) “sahip, iye”; *yèsik* (<AT. *ēşik) “kapı”; *yègedi* (<Yak. *ieḡ* <AT. *ēk-) “ekecek”; *yèni* (<Yak. *ien* <AT. *ēn) “eni, genişliği” [6].

/o/ ünlüsüyle başlayan kelimelerde: *won* (<Yak. *uon* <AT. *ōn) “on”; *wonab* (<AT. *ōyna) “oynap”; *woy* (<AT. *ōy) “fikir, düşünce”; *woy* (<AT. *ōy) “oymak”; *wot* (<Yak. *uot* <AT. *ōt) “ateş”; *wosaq* (<AT. *ōçak) “ocak”; *worta* (<AT. *ōtra) “orta”; *wol* (<Yak. *uol* <AT. *ōl) “ol” [6].

/ö/ ünlüsüyle başlayan kelimelerde: *wokirib* (<AT. *ōki) “öğürüp”; *wosgen* (<Yak. *üöske* <AT. *ōs) “büyümüş”; *wöz* (<AT. *ōz) “öz, kendi” [6].

İkincil Uzun Ünlüler. Metinlerde ikincil uzun ünlüler ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, hece kaynaşması ve vurgu, tonlama gibi sebeplerle uzamış olan ünlülerdir.

Ünsüz Düşmesi ve Erimesi Sonucu Ortaya Çıkan Uzun Ünlüler. Zeynep Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* adlı eserinde: “İç seste bir ünlü ile akıcı, sızıcı ve patlayıcı tonlu ünsüzlerden biri arasında bulunan ve buldukları heceyi kapayan -k (>-g-), -g-, -ğ-, -l-, -ñ-, -l- ünsüzleri düştükleri ya da eriyip ünlüye evrilerek kayboldukları zaman, kendilerinden önceki ünlüleri uzatırlar” [5] demektedir.

Derlediğimiz metinlerde /l/, /n/, /ñ/, /r/, /ğ/ ünsüzlerin yanında açık ünlülerin bulunması nedeniyle bu ünsüzler kaybolarak önündeki ünlüyü uzatmaktadır. *wotırgāmız* < *wotırganbız* “oturuyorduk”; *qāḡı* < *halqı* “halkı”; *tāi da* < *taḡı da* “yine de”; *āma* < *alma* “elma”; *mēmin* < *menmin* “benim”; *wolādan* < *olardan* “onlardan”; *tōiz* < *toḡız* “dokuz”; *jōışḡa* < *joñışqa* “yonca” [6].

Hece Kaynaşmasından Doğan Uzun Ünlüler. İki ünlü arasındaki /ğ/ [< /g/ /ğ/] ve /y/ ünsüzlerinin süreklileşip kaybolması sonucu iki ayrı heceyi tek hece haline getirmesiyle meydana gelen uzunluklardır (Akar, 2004: 36). Koç ve Doğan “aslî uzun ünlülerin Kazak Türkçesinde istisnalar dışında bulunduğunu ve bu uzatmaların ses yığılmasına bağlı ses düşmeleriyle oluştuğu çok açıktır” [5] demektedir. İncelediğimiz metinlerde iki ünlü arasında /l/, /n/, /y/, /r/, /g/, /b/ ünsüzlerin süreklileşerek iki veya üç sesin birleşmesinden ve ses yığılmasından doğan uzun ünlüler bulunmaktadır. Uzun ünlülerin bulunduğu kelimeler şunlardır: *bātırdıñ* (<Tü./Moğ. *baḡa+tor*) “yiğit, cesur, alp”; *āri* (< *anḡaru) “hem, öte”; *ās* < *alıs* “uzak”; *sōmenen* < *sonımenen* “kısacası”; *bāmız* < *babamız* “babamız”; *yēb* < *yegip* “ekip” [6].

Vurgu ve Tonlamaya Bağlı Uzun Ünlüler. Vurgu bir kelimedede diğerlerinden kuvvetli bir şekilde çıkarılan hece üzerindeki baskıdır. Vurgulu hece çıkarılırken üzerine hususi bir şekilde basılır. Bir hece üzerinde basılan bu baskı, bu vurgu onu diğer hecelerden kuvvetli bir söylenişe sahip kılar (Ergin, 2013: 103). Kaynak kişilerimizin konuşmasında görülen uzun ünlüler şahısların ağız hususiyetlerine göre uzatılmaktadır. *qāḡıqtiki* < *qalıqtiki* “halka ait”; *bārımtaşılar* < *barımtaşılar* “gaspçılar”; *bārılıḡınıñ* < *barılıḡınıñ* “hepsinin”; *ārnayı* < *arnayı* “özel”; *āday* < *aday* “aday”; *bōrşımdı* < *borışımdı* “vazifemi”; *kōbşülüḡü* < *köpşiligi* “çoğunluğu” [6].

Alıntı Kelimelerde Korunan Uzun Ünlüler. Derlediğimiz metinlerde bazı alıntı kelimeler uzunluklarını korumaktadır. Ancak bu uzun ünlüler Arapça ve Farsçadaki gibi uzunluk değil, normal ünlülerden biraz uzun olan ünlülerdir. *kāzir* (<Ar. *ḡāzir*) “şimdi”; *zōrḡa* (<Far. *zūr*) “zor”; *künāḡḡār* (<Far. *gunāḡḡār*) “günahkâr”; *duwāna* (<Far. *divāne*) “divane”; *ārim* (<Ar. *ār*) “ar, namus”; *nāmısumız* (<Ar. *nāmūs*); *namusumuz*; *dāri* (<Far. *dāru*) “ilaç”; *padişāsı* (<Far. *pādşāh*) “padişah” [6].

Alıntı Kelimelerde Korunmayan Uzun Ünlüler. Derlediğimiz metinlerde alıntı kelimelerdeki uzunlukların normal süreye dönüştüğü görülmektedir. Metinlerde oldukça bol örneklerle rastlamaktayız. *dāstür* (<Far. *destūr*) “âdet, gelenek”; *tāwib* (<Ar. *tabīb*) “tabip”; *bāle* (<Ar. *belā*)

“belâ”; *namaz* (<Far. *namāz*) “namaz”; *ükümed* (<Ar. *hükümet*) “devlet”; *keremet* (<Ar. *kerāmet*) “keramet” [6].

Kapalı /è/ Ünlüsü.

/è/ ünlüsü: Kapalı /e/, /i/ - /e/ değişikliğinin bir safhası olup açık /e/ ile /i/ arasında bir vokaldir (Ergin, 2013: 103). Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde, ön seste ve ilk hecede i ünlüsü yanında kapalı e (è) ünlüsünün varlığı da bilinmektedir [7].

Kazak Türkçesi yazı dilinde bulunmayan Kapalı /e/ sesine bölge ağızlarında rastlanmaktadır. Kapalı /e/ sesi çoğunlukla ilk hecede görülmektedir. Kapalı /e/ sesiyle konuşulan örnekler şunlardır: *bés* “beş”; *yéndi* “şimdi”; *jér* “yer”; *yémes* “değil”; *déğen* “diyen”; *yégin* “ekin”; *kéyin* “sonra”; *yégiz* “ikiz”; *jéti* “yedi” [6].

Kısa Ünlüler. Kısa söylenen ünlü sesleri, genellikle dar ünlülerde görülmektedir. Derlediğimiz metinlerde kısa ünlüler, kelime başında söylenen kısa ünlüler ve çeşitli ses olaylarından oluşan ünlüler olmak üzere iki başlık altında değerlendirilir.

Kelime Başında Kısa Ünlüler.

/i/ ünlüsü: Normal /i/ ünlüsünden daha kısa bir ünlüdür. /l/ ve /r/ ünsüzleriyle başlayan kelimelerin önünde görülür. Genellikle bu örnekler alıntı kelimelerde görülmektedir. *íras* (<Far. *rāst*) “rast, gerçe”; *írayanı* (<Rus. *rayon*) “bölgesi”; *íradıyoğa* (<Fr. *radio*) “radyoya”; *ílahab* (<Ar. *laqab*) “lakap” [6].

/i/ ünlüsü: Normal /i/ ünlüsünden daha kısa bir ünlüdür. /l/ ve /r/ ünsüzleriyle başlayan alıntı kelimelerin önünde duyulur. Genellikle alıntı kelimelerde görülür. *íleviy* (<Rus. *leviy*) “sol”; *íriyza* (<Ar. *rāzī*) “razi”; *írásim* (<Ar. *resm*) “tören”; *írenjip* (<Far. *rencide*) “rencide”; *íletenat* (<Fr. *leytenant*) “teğmen”; *íráziz* (<Rus. *razezd*) “bölge” [6].

/ú/ ünlüsü: Normal /u/ ünlüden daha kısa bir ünlüdür. /y/ ünsüzünün önüne geldiğinde kısalmaktadır. *úyalam* < *uyalamın* “utanırım” [6].

/ú/ ünlüsü: Normal /ü/ ünlüden daha kısa bir ünlüdür. /y/ ünsüzünün önüne geldiğinde kısalmaktadır. *úylöndürüw* < *üylendiriw* “evlendirmek”; *úylörün* < *üylerin* “evlerini”; *úyrötösüñ* < *üyretesiñ* “öğreteceksin” [6].

Çeşitli Ses Hadiselerinden Doğan Kısa Ünlüler. a) Orta hecedeki dar ünlülerin vurgusuzluğu sebebiyle ünlüler kısalmaktadır.

/i/ ünlüsü: *malımız* (<Ar. *māl*) “mal mülkümüz”, *atímen* < *atımen* “adı ile”, *qasína* < *qasına* “yanına”, *jañagıday* < *jañagıday* “deminki gibi”, *awdanındağı* < *awdanındağı* “ilçesindeki”, *atında* < *atında* “adında”, *baldarına* < *baldarına* “çocuklarına” [6].

/i/ ünlüsü: *birbirine* < *birbirine* “birbirine”, *ketkenin* < *ketkenin* “gittiğini”, *wödizedin* < *wötkizetin* “geçiriyordu”, *kegenime* < *kelgenimen* “geldiğime”, *iytine* < *iytine* “köpeğine”, *gelini* < *kelini* “gelini” [6].

b) Kelime sonu ünlü ile bitip ünlü ile başlayan kelime geldiğinde iki ünlünün birisi kısılır ya da ikisi de kısılır.

/i/ ünlüsü: *mınanı alamin* “bunu alacağım”, *qarsı alarsıñ* “karşılarınsın”, *aqadı eken* “akıyormuş”, *tāgı arasında* “yine arasında”, *balıǵsı eken* “balıkçıymış”, *atadı eken* “atıyormuş” [6].

/i/ ünlüsü: *yekı üş* “iki üç”, *yeldi aralab* “yurdu gezip”, *yekı wortada* “iki ortada”, *árnarseni äytäd* “her şeyi söyler”, *yekı aparıb* “iki götürüp” [6].

c) -p zarf-fiil ekiyle yapılan iki heceli kelimelerin ikinci hecesindeki dar ünlülerde kısalma olur.

bārīb < *barıp* “gidip”, *salīb* < *salıp* “koyup”, *alīb* < *alıp* “alıp”, *pisīb* < *pisip* “pişip”, *tamīb* < *tamıp* “damlayıp”, *qalīb* < *qalıp* “geride kalıp” [6].

d) Kaynak kişinin ünlüyle biten birden çok heceli kelimelerin vurgusuz konuşması sonucunda kısalma ortaya çıkmaktadır. *diydī* “diyor”; *yēndī* “şimdi”; *bārī* “hepsi”; *ālī* “hâla”; *nandī* “ekmeği”; *arnayī* “özel”; *gozī* “kuzu”; *janaspaydī* “yaklaşmıyor”; *aytadī* “söylüyor”; *qalasī* “şehri” [6].

İkiz Ünlüler (Diftong). Kelimelerin veya eklerin bünyesinde bulunan -ğ-, -h-, -h-, -n-, -ñ-, -v-, -y- ünsüzleri eriyip kaybolduktan sonra, bu ünsüzlerin iki tarafında bulunan ünlüler yan yana gelmektedir. Yan yana gelen iki ünlünün bir nefeste veya aynı hecede telâffuz edilmesine ikiz ünlü adı verilir [8]. Derlediğimiz metinlerde /ğ/, /q/, /ñ/, /l/, /y/ ünsüzlerinin erimesi sonucunda tespit edilen ikiz ünlü örnekleri şunlardır:

Eşit İkiz Ünlüler. Boğumlanma süresi eşit olan aynı türden iki ünlünün yan yana gelmesi eşit ünlü türüdür. İnceleme alanımızda görülen eşit ünlüler şunlardır: aa: *maan* < *mağan* “bana”; *vala şaam* < *vala şağam* “çoluk çocuğum”; *qaan* < *qalğan* “kalan”; *aam* < *ağam* “abiyim”; *caa* < *jaña* “demin”; *anaan* < *anağan* “ona”; ää: *jääldegi* < *jaña älgidegi* “az önceki”;

ee: *kee jatıp* < *kele jatıp* “gelirken”; *deen* < *degen* “diyen”;

oa: *qoad* < *qoyadı* “koyacak”; *boan* < *bolğan* “olmuş”; *soan* < *soğan* “ona”; *woağda* < *woğda* “o tarafta”; *woan* < *woğan* “ona”;

ea: *mean* < *mağan* “bana”; *déatırım* < *dép jatırımın* “diyorum”;

ao: *jañaorgandı* < *jañaqorgandı* “janakorganı” [6].

Alçalan İkiz Ünlüler. İkiz ünlünün birincisi ikinciye göre daha vurgulu ve daha geniş olan ikiz ünlülerdir. İnceleme bölgemizde görülen ikiz ünlüler şunlardır: aı: *jañaıday* < *jañağıday* “az önceki gibi”; *süyteddāını* < *süyteddağını* “öyle yapacak ve”; *tamaina* < *tamağına* “boğazına”; *bérjainda* < *bérjaiğnda* “bu tarafında”; *tāıda* < *tağıda* “yine de” [6].

Yükselen İkiz Ünlüler. İkiz ünlülü olan seslerin ikincisi vurgulu olan veya birinci ögeye göre daha geniş olan ikiz ünlülerdir. İnceleme bölgemizde görülen ikiz ünlüler şunlardır: ıa: *şıar* < *şığar* “belki” [6].

Sonuç

Sovyetler Birliği'nin siyasi baskılarına uzun yıllar maruz kalan Kazak Türkçesinin ağızlarına ait diyalektoloji çalışmaları yeteri kadar gelişme gösterememiştir. Toplumdaki siyasi baskı Türkolojinin çalışma imkanlarını da kısıtlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etmesiyle beraber Kazak Türkçesinin diyalektoloji araştırma ve incelemelerinde bir ivmelenme söz konusudur. Son otuz yıldır Kazak Türkçesinin diyalektleri üzerinde birçok çalışma yapılmıştır.

Sanayileşmenin etkisiyle tarım ve hayvancılığın zayıflaması, kırsal kesimlerde yaşayan insanların iş bulma ümidiyle büyük şehirlere göç etmesine neden olmuştur. Radyo ve televizyonla beraber kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve yaygınlık kazanması ağız özelliklerinin yitilmesine ve kaybolmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla yerel kültürü belirleyen en büyük unsurlardan biri olan ağız özelliklerinin bir an önce belirlenip değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu noktadan hareketle dilin kendine özgü özelliklerinin kayıt altına alınması, dildeki değişimin takip

edilmesi ve söz varlığının tespiti bu açıdan çok önemlidir.

Bu gerekçelerle biz de Kazak Türkçesi diyalektoloji alanına katkıda bulunabilmek amacıyla Kazakistan'ın güney bölgesindeki ağız hususiyetleri ünlülerin durumu yönünden incelemeye çalıştık. Bu çalışmamızda Kazak Türkçesinin güney bölgesinde daha önce yapılan ağız çalışmalarından farklı olarak şu yeniliklere yer verilmiştir. a) Daha önce çalışma yapılmamış olan Kızılorda ve Türkistan arası ağızları tespit edilmiştir. b) Kazak Türkçesi diyalektolojisine “metin” odaklı veri sağlanmıştır. c) Kayıt altına alınan metinler yazıya aktarılmak suretiyle deşifre edilmiştir. d) Saha çalışması çerçevesinde kaynak kişilerle görüşülerek bizzat yerinde kayıtlar alınmıştır.

Yazarların katkısı.

K.B. Semiz – edebiyatla çalışma, dil materyallerinin toplanması ve analizi, gereksinimlere göre bilimsel bir makalenin hazırlanması.

Zh.B. İbragimov – bilimsel bir makalenin amaç ve hedeflerini tanımlama, araştırma materyal ve yöntemlerini kullanarak çalışma, teorik materyalleri toplama ve analiz etme.

Кайнаққа

1. Akar A. Sosyal Bilimlerin Veri Kaynağı Olarak Ağızlar // Gazi Akademik Bakış, 2016. – №19. – S. 169-182
2. Қалиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы // Халықаралық зерттеулер журналы. – 2002. – Том: 4, 9-басылым. – 221-238 б.
3. Eltazarov J. Eski Orta Asya Oğuzcasının Kalıntısı: Harezmi Oğuz Diyalekti Hakkında // Tehlikedeki Türk Dilleri, 2016, Cilt 3, S. 81-115
4. Koç K. Türkistan Diyalektisinin Söz Koru // Vocabulary of Turkistan Dialect, 2014, 302 p.
5. Sakhipova F. Kazak Türkçesinin Merkezî Kuzey ve Doğu (Orta Jüz) Ağızları // Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007
6. İbragimov Zh. Siriderya boyu (Kızılorda-Türkistan) Kazak ağızları // Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2020
7. Нақысбеков Ө. Қазақ тілінің оңтүстік диалектілері тобы. – Алматы: Ғылым, 2010. – 187 б.
8. Shalbayev A. IX-XI Yüzyıllarda Sır Derya Oğuzları [Sir Derya Oghuzs in the IX-XI Centuries] // Gazi Üniversitesi, Ankara, 2000

References

1. Akar A. Sosyal Bilimlerin Veri Kaynağı Olarak Ağızlar (Gazi Akademik Bakış, 2016, №19, S. 169-182) [in Turkish]
2. Kaliyev G., Sarıbayev Sh. Kazak Diyalektologiyası [Kazakh dialectology] (Journal of International Studies, 2002, Vol 4, Issue 9, P. 221-238) [in Kazakh]
3. Eltazarov J. Eski Orta Asya Oğuzcasının Kalıntısı: Harezmi Oğuz Diyalekti Hakkında (Tehlikedeki Türk Dilleri, 2016, Cilt 3, S. 81-115)

4. Koç K. Türkistan Diyalektisiniñ Söz Korı [Vocabulary of Turkistan Dialect] (2014, 302 p.) [in Turkish]
5. Sakhipova F. Kazak Türkçesinin Merkezî Kuzey ve Doğu (Orta Jüz) Ağızları (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007) [in Turkish]
6. İbragimov Zh. Siriderya boyu (Kızılorda-Türkistan) Kazak ağızları (Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2020) [in Turkish]
7. Naqysbekov O. Qazaq tilinin ontustik govorlar tobi [A group of southern Dialects of the Kazakh language] (Gylym, Almaty, 2010, 187 p.) [in Kazakh]
8. Shalbayev A. IX-XI Yüzyıllarda Sır Derya Oğuzları [Sir Derya Oghuzs in the IX-XI Centuries] (Gazi Üniversitesi, Ankara, 2000) [in Turkish]

К.Б. Семиз, Ж.Б. Ибрагимов

Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан

Қазақ тілінің оңтүстік аймағы диалектісінде дауысты дыбыстардың көрінісі

Аңдатпа. Тілдің тарихи кезеңдерін, грамматикасын және лексикасының әр түрлі формаларын қадағалайтын маңызды әдістердің бірі – диалектілер. Осылайша тілдік зерттеу әдәсі бойынша тілдердің тарихи даму процестерін анықтауға мүмкіндік туады. Диалектілер туралы зерттеулер мен анықталған материалдар диалект атластарын жасауда маңызды саналады. Диалектілерден алынған материалдарды анықтау арқылы тіл атластарын жасау және бір-біріне алыс географиялардағы диалектілерді салыстырмалы түрде зерттеуге де мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда түркі тілдерінің әр түрлі географияларында жүргізілген диалектілік зерттеулердің маңызы зор. Біздің бұл зерттеуіміз Қазақстанның оңтүстік аймағындағы Түркістан және Қызылорда облыстары арасында тұратын қазақтардың диалектілік ерекшеліктерін негізге ала отырып, түрікі тілдері мен диалектілерінің кейбір мәселелерінде шешімі болуы мүмкін деген мақсатта жүргізілді. Қарастырылып отырған аймақтағы халықтың диалектілерінде қолданылған дауысты дыбыстардың ерекшелігі зерттеліп, олардың стандарт қазақ тілінен айырмашылығы анықталды.

Ұзақ уақыт бойы Кеңес кезеңіндегі саяси қысымға ұшыраған қазақ-түрік тілдерінің диалектілеріне қатысты диалектологиялық зерттеулер жеткілікті деңгейде зерттелмеді, бұл өз кезегінде түркітанудың зерттеу мүмкіндіктерін тежеді. Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін жариялаған мерзімнен бастап қазақ-түрік тілдері бойынша диалектологиялық зерттеулер жүргізуде жеделдету байқалды. Соңғы отыз жылда қазақ-түрік тілдерінің диалектілеріне қатысты көптеген зерттеулер жүргізілді деуге болады. Жергілікті мәдениетті айқындайтын маңызды элементтердің бірі болып табылатын диалектілік сипаттарды анықтап, бағалау – маңызды сипатқа ие.

Түйін сөздер: диалект, оңтүстік аймақ, фонетика, дауысты дыбыстардың ерекшелігі.

К.Б. Семиз, Ж.Б. Ибрагимов
Университет Ахмеда Ясауи, Туркестан, Казахстан

Положение гласных в диалекте южного региона казахского языка

Аннотация. Диалекты – один из важнейших способов проследить исторические периоды, грамматику и различные формы словарного запаса языка. Таким образом, можно методом лингвистического исследования определить процессы исторического развития языков. Исследование диалектов и идентифицированные материалы важны для создания атласов диалектов. Создание языковых атласов путем выявления материалов из диалектов и сравнительного изучения диалектов в отдаленных географических регионах. В этом контексте большое значение будут иметь диалектные исследования, проводимые в разных регионах турецкого языка. В данном исследовании мы провели исследование, основанное на диалектных особенностях казахов, проживающих между Туркестанской и Кызылординской областями южного региона Казахстана, с целью найти решение некоторых проблем тюркских языков и диалектов. Гласные звуки, используемые в говорах народов рассматриваемого региона, изучаются с точки зрения их особенностей и определяются их отличие от общеказахского языка.

Долгое время диалектологические исследования казахско-тюркских диалектов, подвергавшихся политическому давлению в советский период, не были достаточно изучены, что в свою очередь ограничивало исследовательские возможности тюркологии. С момента обретения Республикой Казахстан независимости наблюдается активизация диалектологических исследований казахско-тюркских языков. Можно сказать, что за последние тридцать лет было проведено много исследований по диалектам казахско-тюркских языков. Важно выявлять и оценивать диалектные особенности, которые являются одним из важнейших элементов, определяющих местную культуру.

Ключевые слова: диалект, южный регион, фонетика, особенности гласных звуков.

Yazarlar hakkında bilgi:

Semiz K.B. – PhD, kıdemli öğretim görevlisi, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan.

Ibragimov J.B. – PhD, kıdemli öğretim görevlisi, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan.

Семиз К.Б. – PhD, аға оқытушы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан.

Ибрагимов Ж.Б. – PhD, аға оқытушы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).